

РЕМІСНИЧА ОСВІТА У ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті приведені найважливіші характеристики та вектори розвитку ремісничої освіти як професійно-технічного напрямку освітньої системи у вітчизняних педагогічних теоріях кінця ХІХ – початку ХХ століття. Особлива увага приділена аналізу наукових надбань з вказаної проблеми в педагогічній теорії К. Ушинського та С. Русової.

Ремесленное образование в отечественных педагогических теориях (конец ХІХ - начало ХХ в.)

В статье представлены важнейшие характеристики и векторы развития ремесленного образования как профессионально-технического направления в образовательной системе в отечественных педагогических теориях конца ХІХ – нач. ХХ столетия. Особенное внимание уделяется анализу научных достижений по данной проблеме в педагогической теории К. Ушинского и С. Русовой.

Handicraft Education In The Native Pedagogical Theories Of ХІХ – beg. ХХ с.

In the article the main characteristics and vectors of development of handicraft education as professional – technical way of educational system of ХІХ – beg. ХІХ centuries in native pedagogical theories are represented. The greater part of the article is devoted to studying of handicraft education of children and youth in pedagogical theory of K. Ushinskiy and S. Rusova.

Реміснича освіта як об'єкт наукового пізнання у наукових педагогічних теоріях відносно пізно виявила своє місце через низку причин, а саме: окреслення ролі ремісничої освіти як освіти для дітей нижчих прошарків населення, а тому визначення її незначущості як об'єкта теоретичного аналізу; соціокультурна незатребуваність теоретичного вивчення ремісничої освіти з причини відсутності соціального замовлення на кваліфіковану робочу силу до початку промислових революцій у більшості країн Західної Європи.

Особливо вплинув на розвиток теорії і практики навчання ремеслу бурхливий промисловий розвиток в країні, викликаний відміною кріпацтва і зростанням промислових підприємств. Тому **метою статті** слід вважати визначення найважливіших характеристик і векторів розвитку ремісничої освіти,

як системи підготовки кадрів в досліджуваний період та внесок вітчизняних вчених-педагогів в розвиток цієї складової освіти. З мети витікає **проблема, яка досліджується**: встановлення напряму розвитку ремісничої освіти в досліджуваний період, визначення завдань ремісничої освіти та її внеску в культурно – трансляційний канал становлення освіти в цілому, і професійної освіти зокрема.

Як наукова проблема, реміснича освіта та її історичний розвиток знайшли своє відображення у багатьох наукових дослідженнях, зокрема, Е. Дніпрова, В. Кларіна, О. Джуринського, Р. Доватора та ін. Певною мірою історія розвитку ремісничої освіти висвітлена у історико-педагогічних дослідженнях Л. Вовк, М. Левківського, Л. Медвідь, С. Сірополка та ін. Хоча справедливо буде зауважити, що як радянська, так і вітчизняна історія педагогіки більше уваги звертають на традиційну ступеневу систему освіти (початкова школа, середні навчальні заклади та вища освіта), залишаючи поза увагою ремісничі й реальні училища та ремісничі класи, що стали прообразом сучасної системи професійно-технічної освіти [1-6]

В ході **аналізу наукового доробку** вітчизняних педагогів виокремилися певні педагогічні персоналії, у яких розгляд проблеми ремісництва як проблеми навчально-виховної заслуговує на особливу увагу, і насамперед, К. Ушинського та С. Русової.

К. Д. Ушинський відомий з наукових досліджень як творець, насамперед, теорії професійної педагогічної освіти, концепції педагогічної психології, прихильник навчання дітей рідною мовою. Вклад К.Ушинського в розвиток теорії і практики ремісничої освіти у педагогічній науці відомий значно менше. Головні положення навчання ремеслу педагог виклав у роботах «Необхідність ремісничих шкіл у столицях» та «Праця в її психічному та виховному значенні» [7].

Характеризуючи загальноприйнятий образ учня-ремісника, вчений відзначав проблеми побуту й змісту освіти майбутніх ремісників, їхню ранню і не завжди адекватну соціалізованість, їхнє знання соціальних проблем великого міста. К.Ушинський висміював «педагогічні» прийоми, якими користалися майстри-

ремісники для навчання й виховання учнів – ляпаси, стусани, голод і холод [7, 214]. Такою була плата за навчання ремеслу: «Чим же вони платять за навчання? – Нічим, якщо не вважати моральність і здоров'я за монети, що не мають цінності. Кілька перших років свого ремісничого курсу вони лише гріють праски, носять воду ...поки господарям, врешті, не спаде на думку всадити їх за роботу» [7, 215].

Перебування дітей у середовищі майстрів та підмайстрів К. Ушинський вважав антисоціальним для майбутнього дітей, антивиховним – за своєю сутністю. Тому він пропонував у великих містах створити мережу ремісничих шкіл і вилучити дітей з ремісничого учнівства – для блага самих учнів, для їх доцільної соціалізації та систематичного виховання у межах навчального закладу. «Чи не можна якось влаштувати так, щоб дитина вчилася ремеслам, не перестаючи бути дитиною, і щоб повсякденне життя не налягало на дитину всією своєю, щоправда виховною, але й розпусною вагою?» – задає питання вчений [7, 216].

К. Ушинський вважав трудове виховання необхідною умовою всебічного розвитку людини, особливо для її морального і розумового вдосконалення. Розглядаючи працю як важливий засіб виховання, К. Ушинський рішуче виступав за введення уроків трудового навчання, створення при міських школах майстерень, а при сільських – шкільних ділянок.

К. Ушинський вважав, що людина формується і розвивається в трудовій діяльності. Для цього праця, по-перше, є основою і засобом людського існування, і, по-друге, вона є джерелом фізичного, розумового і морального вдосконалення людини.

Основи теоретичної концепції вивчення ремесел закладені у роботі К. Ушинського «Праця в її психічному та виховному значенні» [8]. Педагог вбачав у праці головний чинник розвитку й існування будь-якого суспільства: «зі знищенням необхідності особистої праці сама історія має припинитися» [8, 336]. Але сама по собі праця не буде мати того впливу на дитину, який би дозволив їй розвиватися далі: «Матеріальні плоди праці складають людський достаток; але лише внутрішня, духовна, животворна сила праці є джерелом людських чеснот, а

разом з тим моральності й щастя» [8, 337-338]. Вивчення різноманітних ремесел, на думку вченого, має як суто освітнє, так і виховне значення: «виховання має безперервно піклуватися про те, щоб, з одного боку, відкрити вихованцеві можливість знайти собі корисну працю у світі, а з іншого – навіяти йому невтомну спрагу до праці» [8, 361].

Вчений відстоював ту точку зору, що будь-яке ремесло вимагає не просто завчених дій з виготовлення певного виробу, але й власне освіти, яка б змушувала осмислювати свою професійну діяльність, критикуючи при цьому загальноприйнятий підхід до ремісництва: «це неодноразово помічалось на тих фабриках, де робітники є доповненням машини і заняття їх не вимагає майже ніякого зусилля думки» [9, 221]. К. Ушинський визначав навчання основам ремесла як обов'язковий компонент людського життя: «Праця, звичайно, тягар, але тягар, без якого неможливе поєднання людської гідності і щастя, – тягар, який повинна нести людина, яка хоче прийти до того непорушного спокою, до якого закликаються тільки трудящі й обтяжені» [9, 230].

К. Д. Ушинський був прихильником введення ручної праці до програм усіх навчальних закладів і вважав, що в чоловічих гімназіях необхідно знайомити гімназистів з «технічними основами промислу», а в жіночих – вчити рукоділля, шиттю й домогосподарству. Особливого значення він надавав вивченню сільськогосподарських ремесел. На його думку, кожна сільська школа повинна мати окрему земельну ділянку для організованої педагогічної праці й досягнення дітьми сільського ремесла.

К. Ушинський пропонував створити ремісничі школи з використанням тої само методики навчання ремеслу, яка застосовувалася у вивченні письма, граматики, читання, стверджуючи, що навчання будь-якому ремеслу «нітрохи не складніше, аніж навчання читанню й письму». «Якщо ж можна навчити дитину читати, писати і рахувати, не зруйнувавши її дитинства, о чому ж не можна точно так само методично і ще швидше навчити її шити чоботи чи лагодити замки – і вивчити, не вносячи розпусти в дитячу душу?» [9, 216].

К. Ушинський створив своє бачення методики навчання ремеслу, послуговуючись вивченим ним досвідом ремісничих (технічних) класів при школах та сирітських притулках, які лише утвердили його в необхідності створення спеціальних ремісничих навчальних закладів. Для ремісничих шкіл Петербурга, наприклад, він рекомендував такі види ремесел для вивчення: чоботарне, шорне, слюсарне, токарне, столярне, типографське, палітурне, лудильне тощо. Як і відомі педагоги Європи, він категорично наполягав на поєднанні навчання ремеслу з вивченням навчальних предметів загальноосвітнього циклу – читання, письмо, основи православ'я, чотири правила арифметики, малювання, історія, географія [9, 217].

Вказуючи на економічну потребу в заснуванні ремісничих шкіл, К. Ушинський виділяє два головні аспекти їх існування – соціальний та організаційно-педагогічний. Загалом учений виділяв такі *функції ремісничої освіти* нового типу: **економічні** (узгодження ремесла з вимогами тогочасної науки й техніки); **соціальні** (поповнення соціальних прошарків населення, які мають виробляти продукцію різного роду в промисловості й сільському господарстві); **моральні** (скасування учнівства як форми експлуатації праці дітей); **педагогічні** (обґрунтування системи ремісничих та інших професійних навчальних закладів, встановлення тісного взаємозв'язку праці й навчання, створення особливої методики професійного навчання на сучасних засадах психолого-педагогічної науки).

Ми вважаємо, що в теорії К. Ушинського щодо ремісничої освіти йшлося про першу (поки теоретичну) спробу створення системи професійної освіти нижчого, прикладного рівня, яка б давала змогу:

- вирішити проблему низької кваліфікації ремісничих кадрів;
- соціалізувати вільний час дітей та підлітків, які не мали змоги отримувати регулярну освіту в гімназіях;
- знизити рівень дитячої злочинності;
- перевести ремісничу освіту з оказіонального та позаінституційного на інституційний рівень і віддати її під жорсткий контроль держави;

- надати можливість отримання професійних знань для дітей з особливо незахищених верств населення (осиротілі й багатодітні незаможні сім'ї, збідніле міщанство, діти-сироти, діти з функціональними обмеженнями тощо).

Соціально-превентивна функція ремісничих шкіл, на думку К. Ушинського, полягала в тому, щоб попередити швидке зростання дитячої бездоглядності і злочинності: «варто заводити ремісничі школи вже з тією однією метою, щоб лікарні й місця позбавлення волі не обтяжувалися тими особами, які при пристойному ремісничому вихованні напевно уникли би і лікарень, і в'язниць» [9, 217]. Зауважимо, що в цій роботі К. Ушинського вперше з'являється поняття «ремісниче виховання», натомість до цього часу і в європейських, і у вітчизняних педагогічних теоріях вживалося лише «ремісниче навчання». Педагог вважав ремісничу освіту й виховання кращими засобами для зниження рівня злочинності у великих містах.

У кожній ремісничій школі К. Ушинський пропонував вивчати кілька ремесел, але достатньо й одного чи двох-трьох послідовно, якщо для навчання кільком немає достойних вчителів – майстрів.

Вчений багато уваги приділив організації та методиці навчання ремеслу у ремісничих школах. Головні положення його організаційно-методичної системи можна викласти таким чином:

1. Навчати ремеслу за принципом послідовності: від легкого до більш утрудненого, від простого до більш складного.
2. Надавати можливість незаможним дітям навчатися безплатно, з інших брати плату за навчання.
3. Найкращим типом ремісничих шкіл і спільні для всіх дітей школи, незалежно від їх соціального (в тому числі сімейного) статусу.

Аналіз ремісничої освіти в різних країнах Європи, які вдалося відвідати К.Ушинському, впевнив його, що вітчизняні ремісничі школи мають суттєво відрізнятися від зарубіжних – з причин суто ментальнісних та цивілізаційних. Так, посилаючись на досвід британських *rages schools*, він вказує, що в російських

великих містах не так багато злидених дітей, тому заводити для них окремі школи немає особливої потреби. К.Ушинський вважав, що добре влаштовану ремісничу школу можуть відвідувати і діти досить заможних батьків, принаймні тих, хто розуміє, що «дати сину в руки ремесло – значить дати йому єдиний невитратний капітал на чорний день» [9, 218]. Зауважимо, що така точка зору досить близька до головних положень педагогічної теорії Ж.-Ж. Руссо [10, 266].

Наполягаючи на створенні мережі ремісничих шкіл у великих містах, К.Ушинський переслідував ще одну мету – підвищити соціальний статус самого робітничого класу, внести в його межі дух просвітництва, доповнити засвоєння суто професійних навичок ще й достатнім рівнем загального розвитку, бажанням отримувати знання. Цю мету ремісничої школи педагог окреслив як можливість надавати суспільству «чесних, порядних ремісників, які б не були розбещені морально і фізично ще в ранньому віці» [7, 218].

У вказаній праці К. Ушинський визначив і головне завдання ремісничої школи: за 3-4 роки підготувати «незіпсованого, здорового, грамотного хлопчика настільки, що він буде здатен дійсно стати робітником і отримувати платню, достатню, щоб прогодуватися» [7, 219].

Педагог передбачав, що ремісники-майстри не будуть дуже задоволені введенням системи ремісничих шкіл, оскільки позбавляться безплатної робочої сили і прислуги, але розраховував, що найбільш кмітливі з них самі будуть з часом зацікавлені в тому, щоб отримувати з ремісничих шкіл добре підготовлених найманих працівників для роботи у своїх майстернях. А влада малих міст і селищ, на його думку, має надсилати до ремісничих шкіл дітей зі своїх населених пунктів, як це раніше робили поміщики. Таким чином, вважав учений, вирішиться питання про забезпечення кваліфікованими ремісниками (годинникарями, чоботарями, кравцями) містечок і сіл. Згодом, на думку К. Ушинського, місцеві земства знайдуть можливості для заснування у своїх містечках та селах власних ремісничих шкіл [7, 219].

Можливості утримання ремісничих шкіл у містах та містечках К. Ушинський вбачав у поєднанні місцевих коштів (земських, насамперед) з доброчинними

внесками представників місцевих громад, що, на його думку, послужило б патріотичним та філантропічним цілям. Така постановка питання, на нашу думку, була викликана значною часткою майстрів-ремісників неслов'янського походження – євреїв, німців, греків, чехів тощо, насамперед, на території українських земель як найбільш поліетнічної території європейської частини Російської імперії.

Таким чином, головні положення теорії К. Д. Ушинського щодо створення, функціонування та змісту діяльності ремісничих шкіл можна окреслити як **станово-соціалізаційний підхід** до проблеми ремісничої освіти в Російській імперії у другій половині XIX століття. Сама ж теорія К. Ушинського, на нашу думку, є першою теоретичною спробою педагогічно й соціально-педагогічно окреслити ремісничу освіту в загальній системі освіти з боку представника вітчизняної системи освіти досліджуваного періоду.

Думки К. Ушинського про викладання у початковій школі основ ремесел та здійснення трудового виховання учнів були підтримані методистом, діячем народної освіти М. Корфом (1834-1883), який був прихильником поєднання навчання і виховання з життям. Він вимагав, щоб загальноосвітні предмети ознайомлювали учнів з навколишньою природою, господарським життям міста й села, але різко виступав проти підміни загальноосвітніх знань ремісничою підготовкою. Продовжуючи традиції К. Ушинського, він домагався введення уроків ремесла та відкриття при початкових школах майстерень для практичного вивчення ремесел учнями. М. Корф розглядав фізичну працю в школі як засіб розумового, морального, фізичного та естетичного виховання [11, 15-18].

Педагог детально розробив організацію та зміст діяльності «педагогічної ремісничої майстерні» при загальноосвітній початковій школі, обґрунтував міжпредметні зв'язки уроків ремесла із загальноосвітніми предметами, їх місце в загальній освіті підростаючого покоління. Одним із найважливіших завдань навчання він вважав розвиток особистості школяра через осмислену ручну працю, був прихильником активних методів навчання, які стимулюють самостійність учня.

Цей досвід викладання ремесел висвітлено у праці П. Христіановича «Досвід устрою школи з метою більшої підготовки учнів до життя» (1912 р.). У ній автор зазначав, що метою вивчення ремесел є не тільки розвиток трудових здібностей учнів (формування навичок «механічного» характеру), а й розвиток ділових якостей (творчого, абстрагуючого і навіть наукового характеру). Проте загальна соціальна ситуація не сприяла реалізації цих ідей.

Питання трудової школи вивчав російський вчений, педагог, психолог П. Каптерєв (1849-1922). У своїх працях він розглядав питання мети і завдань, змісту і методів навчання, сутності навчально-виховного процесу, обґрунтував виховне значення навчання елементам ремесла в початковій школі, виступав за введення ручної праці як навчального предмета [12, 68].

Активно пропагував у пресі питання розвитку народної школи талановитий педагог-публіцист М. Песковський. Він підкреслював необхідність викладання праці в загальноосвітній школі, обстоював прогресивні погляди на місце і роль трудового навчання для освіти і виховання молоді.

Педагогічна думка науковців на початку ХХ століття А. Волошина, Я. Зеленкевича (Чепіги), М. Корфа, Т. Лубенця, О. Русова, С. Русової, М. Скрипника, С. Черкасенка та інших учених зробила значний вклад у розвиток ремісничої освіти школярів [11, 15-18; 13, 80-90; 14; 15, 5; 16, 4-7]. Науковці вважали виховання засобами художньої творчості обов'язковою складовою навчального процесу.

Великого значення навчанню учнів основам ремесла надавала С. Русова. Їй, власне, належить заслуга опрацювання величезного масиву наукових праць її попередників з різних країн світу щодо впровадження основ ремесел в безпосередній навчальний процес: М. Монтеня, У. Фіхте, Г. Кершенштейнера, Й. Гербарта, Дж. Дьюї, В. Лая та ін. С. Русова пропонувала свою класифікацію поглядів видатних педагогів і науковців на проблему навчання ремеслам у межах загальноосвітніх чи в спеціальних навчальних закладах, а саме:

- професійний напрямок (Кершенштейнер, Паст, Дьюї), за яким весь навчально-виховний процес у школі має бути підпорядкований трудовому навчанню, в тому числі вивченню ремесел;
- професія як метод навчання і виховання (Лейпцігська вчительська спілка та Лай, Гурліт, Зайдель, почасти Дьюї), у зв'язку з чим у Лейпцигу було відкрито 24 школи трудового типу;
- окреслення праці та ремесла як самостійного творчого процесу виявлення думок учня, що сприяє розвитку його здібностей (на основі вивчення досвіду діяльності гімназії Літца в Німеччині); такі школи мали більш професійний характер (22 майстерні з 61 000 учнів у них).

План організації нової «діяльної» трудової школи С. Русова пропонувала здійснити у три етапи: надавати педагогічні знання із залученням зразкових трудових шкіл, де в можна було проходити практику й обмінюватися педагогічними знаннями; розширити програму професійної підготовки вчителів для трудових шкіл; надати можливість кращим учителям ознайомитися з досвідом діяльності трудових шкіл за кордоном.

У межах такої триступеневої програми С. Русова вперше поставила питання про професійну підготовку вчителів ремесел у вчительських семінаріях, які б забезпечували навчання ремеслам у новій «діяльній» трудовій школі. Крім того, вважала педагог, при вчительських семінаріях можуть існувати окремі ремісничі курси, де б висвітлювалося педагогічне значення ремісничого знання [17, 18-119]. Основою ремісничої освіти у новій трудовій школі С. Русова вважала ознайомлення дітей з двома головними видами ремесел: сільськогосподарським та обробки різних матеріалів. При цьому в нагоді стане використання елементів народних промислів [17, 119-120]. Головною формою навчання ремеслу педагог вважала лабораторні роботи, головним методом – ручну працю, головним принципом – принцип послідовного навчання від простого до більш складного.

С. Русова сформулювала також педагогічні вимоги до здійснення ремісничої освіти та навчання ручній праці: «1) вона мусить обходитися недорогим матеріалом, не вимагати для свого проведення ані багато грошей, ані

багато часу; 2) вона мусить бути легка для розуміння, легко передаватися від учителя до учня; 3) щоб вона легко виконувалася і не вимагала складної техніки; 4) щоб вона задовольняла дитину, не втомлювала її, а давала їй приємність» [17, 122-123].

Відомий український педагог Т. Лубенець вважав, що навчання сільському ремеслу повинно приносити реальну користь селянам, щоб їхні діти навчилися виготовляти граблі, вила, уміли полагодити сани, зробити вісь для воза чи надіти на неї колесо [14].

На думку Я. Чепіги (1875-1938), вивчення різних видів ремесел та уроки ручної праці у школі мають стати «головним двигуном у розумовому розвитку учнів», бо вона є важливою умовою гармонійного розвитку дитини. Педагог писав, що «треба дбати, щоб ручна праця не обернулася в чисто механічну, де не стільки творчість і самодіяльність мають місце, скільки копіювання по шаблону, – в ручній праці повинні культивуватися творчість, фантазія, розум і воля» [16, 5].

Нова школа, на думку С. Русової, повинна з пасивної, нерухомої перетворитися на активну школу, засновану на людському інтересі, мають змінитися і принципи виховання, основна ідея котрих – виховання гармонійно розвинутої людини.

Великого значення педагог надавала проблемам трудового виховання молоді як шляху до розвитку їхніх творчих здібностей. С. Русова пише: «Народне виховання – це організація народу й систематичне керування ним задля загальної радості і творчості. А так людей ніщо не єднає, як спільна праця – то й школа повинна стати майстернею праці, де діти набираються добрих звичок. Праця – мусить панувати в школі. Кожна дитина мусить знати якесь ремесло й для цього треба розвинути її ручну техніку» [13, 80-90].

У 20-х роках ХХ століття в Україні почали свою науково-педагогічну діяльність такі педагоги-вчені, як І. Соколянський, С. Чавдаров, О. Астряб, М. Даденков, Г. Костюк, С. Ананьїн, Я. Мамонтов, Г. Жураківський, педагоги-адміністратори, організатори народної освіти М. Скрипник, Я. Ряппо, М. Зотов,

В. Арнауток, які приділяли увагу теоретичним і практичним проблемам трудового виховання та ремісничої освіти молоді [15, 5; 18].

Отже, огляд ремісничої освіти як проблеми теорії і практики підготовки дітей та молоді до життя в теоріях вітчизняних вчених-педагогів настановує на думку про виокремлення кількох основних підходів до тлумачення головних форм ремісничої освіти протягом значного історичного періоду: 1) реміснича освіта як учнівство; 2) реміснича освіта як засіб розвитку творчих здібностей; 3) реміснича освіта як професійна освіта (підготовка до певного виду трудової діяльності).

У процесі наукового аналізу історичних традицій ремісничої освіти та наукової літератури з проблеми дослідження слід вказати на найважливіші характеристики і вектори розвитку ремісничої освіти як системи підготовки кадрів в досліджуваний період. Встановлено, що реміснича освіта протягом усього періоду свого розвитку вирішувала різнорівневі завдання – від простої передачі знань до трудового виховання дітей та молоді. На особливу увагу заслуговує висновок стосовно того, що у процесі ремісничої освіти з метою підготовки кадрів для тієї чи іншої галузі виробництва розвивався (імпліцитно чи згідно з декларованими установками) певний культурно-трансляційний канал, відбувалася передача не лише знань і технологій, але й певних цінностей та традицій, в тому числі найважливішої – цінності працьовитості.

Таким чином, реміснича освіта, виходячи з аналізу наукових надбань вітчизняних педагогів, може бути представлена з кількох основних позицій: як процес (передачі знань), як явище (спорадичне чи системне; сукупність соціальних інституцій чи окремий соціальний інститут), а також як результат (зміна статусної інфраструктури суспільства, аксіологічний феномен).

Викладений аналіз кількох найбільш відомих класичних вітчизняних педагогічних теорій щодо проблеми ремісничої освіти не вичерпує всієї проблематики навчання ремеслу в теорії й практиці української науки. Перспектива подальших досліджень пов'язана з вивченням теоретичного обґрунтування ремісничої освіти в педагогічних теоріях початку XX століття,

вивчення змістових та організаційних характеристик діяльності ремісничих навчальних закладів досліджуваного періоду.

Список використаної літератури:

1. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Под ред. Э.Д. Днепров, С.Ф. Егорова, Ф.Г. Паначина, Б.К. Тебиева. – М.: Педагогика, 1991. – 448 с.
2. Коменский Я.А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци Й.Г. Педагогическое наследие / Сост. В.М. Кларин, А.Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1989. – 416с.
3. Вовк Л.П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX – 20-ті роки XX ст.): Дис. ... д-ра пед.наук: 13.00.01 / Л.П.Вовк. – К., 1995. – 411 с.
4. Левківський М.В. Історія педагогіки: Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 360 с.
5. Медвідь Л.А. Історія національної освіти й педагогічної думки в Україні: Навч.посіб. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.
6. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., Наукова думка, 2001. – 912 с.
7. К.Д.Ушинский. Избранные педагогические сочинения: В 2т. / Под ред. А.И.Пискунова (отв.ред.), Г.С.Костюка, Д.О.Лордкипанидзе, М.Ф.Шабаевой. – Т.2. – 438 с.
8. Ушинский К. Д. Собрание сочинений. – В11 т. / Ред. кол.: А. М. Егонин, Е. Н. Медынский, В. Я. Струминский. – М. – Л.: АПН РСФСР, 1950. – Т. 8. – 575 с, с. 156.
9. Ушинський К.Д. Праця в її психічному та виховному значенні // Історія української школи та педагогіки /За ред. акад. Кременя В.Г. – К.: Знання. – 767с. – С.221.
- 10.Коменский Я.А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци Й.Г. Педагогическое наследие / Сост. В.М. Кларин, А.Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1989. – 416с. – С.266.
- 11.Корф Н.А. Педагогические ремесленные мастерские при элементарной школе // Русская мысль. – 1883. – Кн. III. – С.15-18., с.15.
- 12.Каптерев П.Ф. Общий ход развития русской педагогики и ее главные периоды // Педагогика. – 1992. – № 3-4. – С. 67-74., с. 68.
- 13.Зайченко І.В. Деякі проблеми розвитку української національної школи в педагогічній спадщині С. Русової // Вісник акад. пед. наук України. – 1993. – № 1. – С. 80-90.;
- 14.Лубенец Т.Г. Педагогические беседы. – СПб., 1910. – С. 551.;
- 15.Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн.. 1: Навч. посібник / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 624 с.5;
- 16.Чепіга Я.Ф. Проект української школи // Світло. – 1913. – Кн. IV. – С. 4-7.
- 17.Русова С. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. – Кн. 2. – К.: Либідь, 1997. – 318 с. – С.18-119.

18. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX - XX століття) Хрестоматія / упоряд. – Березівська Л. Д. та ін. - К.: Науковий світ, 2003. – 418 с.